

Hüsâm Çelebi'nin (ö. 926/1520) *Risâle Ma'mûle li-Beyânî Ahvâlî'l-Kenâisi Şer'an* Adlı Eseri

Levent Öztürk*

A Work by Hüsâm Çelebî (d. H. 926/A.D. 1520) titled *Risâle Ma'mûle li-beyânî ahvâlî'l-kenâisi şer'an*

The Ottoman sultan, Selim I (r. H. 918–26/A.D. 1512–20), on his return from the Mamluk campaign in Egypt, issued an ultimatum to the Christians living in Istanbul: either desert the city or convert to Islam. In addition, he commanded that their existing places of worship should be appropriated by the government. The execution of this order, whose intent violated their earlier agreements, was prevented by the intervention of the sheikhulislam of the day, Zenbilli Ali Djemâli Effendi. In the wake of this incident, Hüsâm Çelebi (d. H. 926/A.D. 1520), a contemporary scholar, wrote a treatise called *Risâle Ma'mûle li-beyânî ahvâlî'l-kenâisi şer'an*. Though not explicitly stated, the treatise, which in our opinion was inspired by this event, discusses the position of Islamic law in regard the places of worship of non-Muslims and the foundation for the interpretation applied by the Ottomans. This study, based on the published version of the treatise *Risâle Ma'mûle li-beyânî ahvâlî'l-kenâisi şer'an*, discusses whether or not it was related to Selim's decision to compel certain obligations on the part of the Christians and attempts to determine the perspective of an Ottoman scholar in regard to the legal position of the Church and church structures.

I- Giriş

Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selîm (918-926/1512-1520), Mısır Seferi'nden döndükten sonra İstanbul'da yaşayan Hıristiyanları ya şehri terk etmeleri ya da Müslüman olmaları şeklinde bir ikilem ile yüz yüze bıraktı. Buna ilave olarak hâlihazırdaki mabetlerine el konulması için emir verdi.¹ Kararı uygulamakla sorumlu olan Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa (ö. 938/1532),² amca oğlu Şeyhülislâm

* Dr. Levent Öztürk, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 Joseph von Hammer (1273/1856), *Devlet-i Osmâniye Tarihi* (trc. Mehmed Atâ), I-X, İstanbul 1911-1921, IV, 255; Mustafa Nûrî Paşa (1308/1890), *Netâyicü'l-Vukûât*, I-IV, 2. baskı, İstanbul 1327/1909, I, 80.

2 Pîrî Mehmed Paşa'nın hayatı ve devlet kademelerindeki görevleri hakkında bk. Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi (1008/1599), *Kitâbü'l-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr* (Hazırlayanlar: Ahmed Uğur ve dğr.), I/i-ii, Kayseri

Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'ye (ö. 931/1525)³ durumu bildirerek sorunu çözmesini istedi. Patriğin Yavuz Sultan Selim'le görüşmesini temin eden Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, hukukun üstünlüğünü korumak üzere büyük gayret gösterdi. Gayrimüslimleri haklı gören Ali Cemâlî, amca oğlu Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın desteğini de alarak Yavuz Sultan Selim'i iknaya çalıştı ve Padişah'ı bu kararından vazgeçirdi.⁴ Zira Yavuz Sultan Selim'in bu yaklaşımı, İslâm dininin gayrimüslimlere tanımış olduğu hakları hiçe sayıyor ve daha önce Fatih Sultan Mehmed tarafından taahhüt edilen birtakım garantileri onların elinden alıyordu.

Biraz sonra ele alacağımız risâleden bu hâdisenin, sadece şeyhülislâmlık makamında akis uyandırmadığı anlaşılmaktadır. Sahn-ı Semân müderrislerinden Hüsâm Çelebi'nin (ö. 926/1520)⁵ kaleme aldığı *Risâle Ma'mûle li-Beyâni Ahuâli'l-Kenâisi Şer'an*⁶ adlı çalışma, her ne kadar Yavuz'un bu teşebbüsü üzerine yazıldığına dair açık ifade içermiyorsa da olayla ilgili gözükmektedir. İnceleyebildiğimiz kadarıyla dönemin kroniklerinde Yavuz Sultan Selim'in bu girişimiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷ Bu bakımdan Hüsâm Çelebi'nin bu risâlesi, zikredilen olaya ışık tutması bir yana, Osmanlı Devleti'nde kiliselerin hukukî durumuyla ilgili hükümleri ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

1997, I/ii, 1203-1204; Şerafettin Turan, "Pîrî Mehmed Paşa", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, IX (İstanbul 1993), s. 559-561; F. Babinger, "Piri Mehmed Pasha", *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), Leiden 1995, VIII, 307-308.

- 3 Zenbilli Ali Cemâlî Efendi 908 (1502) senesinde meşihat makamına gelmiş, II. Bâyezîd, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında yirmi dört sene şeyhülislâmlık yapmıştır. 932 (1525) senesinde vefat eden Cemâlî, İstanbul'da Zeyrek Yokuşu'nda defnedilmiştir. En önemli eseri *el-Muhtârât li'l-Fetâvâ*'dır. Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1656), *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1941-1943, II, 1624; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1985, I, 471-472; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, 5. baskı, Ankara 1988, II, 666-668; Yusuf Küçükdağ, II. Bâyezîd, *Yavuz ve Kanunî Devirlerinde Cemâlî Ailesi*, İstanbul 1995, s. 51-81; Halil İnalçık, "Djamâli, Mawlânâ Alâ Al-Din Ali b. Ahmad b. Muhammad", *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), Leiden 1970, II, 420.
- 4 Hammer, IV, 256; Mizancı Mehmed Murad (ö. 1335/1917), *Târîh-i Ebû'l-Fârûk* (Hazırlayan: Tâhâzâde Ömer Fârûk b. Mehmed Murâd), I-VII, İstanbul 1325-1332, II, s. 330; Küçükdağ, s. 70.
- 5 Tam adı Hüsâmüddîn Hüseyin b. Abdurrahmân olan Hüsâm Çelebi, II. Bâyezîd ve Yavuz Selim dönemi âlimlerindendi. Kütahya, Amasya, Bursa ve Edirne gibi çeşitli kentlerde müderrislik ve kadılık vazifesinde bulundu. Bir müddet Sahn-ı Semân müderrisliği de yapan Hüsâm Çelebi, bu vazifesini sürdürürken 926 (1520) yılında vefat etti. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye li-Sadri's-Şeria*, *Hâşiye ale'l-Hâşiye li't-Tecriid li's-Seyyid eş-Şerif*, *Risâle fi'l-İstihlâf*, *Risâle fi Raksi'l-Mutesavvife*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif*, *Risâle fi Sebbi'n-Nebi*, *Risâle Ma'mûle li-Beyâni Ahuâli'l-Kenâisi Şer'an*, *Risâle fi Nakli's-Şehâde* adlı eserleri bulunmaktadır. Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Levent Öztürk, "Hüsâm Çelebi (ö. 926/1520)'nin Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III (2001), İstanbul 2001, s. 453-468.
- 6 Süleymaniye Ktp., İzmir-805 numaralı mecmûanın 125a-128b varakları arasında (175x110-110x55 mm, 21 st., Ta'lîk, Nesh yazı) yer alan risâlenin başka bir nüshasına rastlanılmamıştır.
- 7 Meselâ bk. Hadîdî (ö. 937/1530-1531'den sonra), *Tevârîh-i Âli Osman: 1299-1523* (Hazırlayan: Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 384-419; Kemâl Paşa-zâde Şemsüddîn Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534), *Tevârîh-i Âli Osman: VIII. Defter* (Hazırlayan: Ahmet Uğur), Ankara 1997; a.m.f., *Tevârîh-i Âli Osman: X. Defter* (haz. Şefaettin Severcan), Ankara 1996, s. 5-30; Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-Nâme Literature*, Berlin 1985, s.65-128; Anonim *Tevârîh-i Ali Osman* (nşr. Nihat Azamat), s. 136-140; Âli, I/ii, 1049-1266.

II- Risâlenin Yazımına Sebep Olan Hâdis

Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer (ö. 1273/1856), İran Safevîleri ile uzunca bir mücadeleden sonra Şii'leri ortadan kaldırmaya çalışan ve ardından dönemin önde gelen devletlerinden Memlûklerin merkezi Mısır'ı ele geçiren (923/1517) Yavuz'un, Payitaht'a döndükten sonra Hıristiyanları da hepsini birden öldürmek ya da en azından kiliselerini ellerinden almak gayesiyle harekete geçtiğini ifade etmektedir. Ona göre Yavuz, bu tasavvurunu gerçekleştirmek üzere Zenbilli Ali Cemâlî'ye şu soruyu sormuştur:

“Bütün dünyayı teshîr etmekten (hakimiyet altına almaktan) ve milletleri İslâm'a getirmekten hangisi daha makbuldür?”

Zenbilli Ali Cemâlî, Padişah'ın niyetini anlamayarak, “Gayr-i müminlerin, Müslüman kılınmaları elbette daha makbul ve rızâ-yı ilâhîye daha muvafıktır.” diyerek cevap vermiş; Yavuz Sultan Selîm de derhal İstanbul'daki kiliselerin camiye çevrilmesini, Hıristiyan ayinlerinin yasaklanmasını ve İslâm'ı kabul etmeyenlerin öldürülmesini Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'ya emretmişti. Veziriazam da bu karara zemin oluşturan fetvayı veren Zenbilli Ali Cemâlî'ye gelerek meseleyi çözmesini istemiş, sonuçta Patriğin Yavuz Sultan Selîm'den bir görüşme talebinde bulunması düşünülmüş, Cemâlî'nin ve Pîrî Mehmed Paşa'nın girişimleriyle bu görüşme gerçekleşmişti.

Patrik, ruhbân heyetiyle birlikte, Edirne'ye Dîvân-ı Humâyun'a gelerek Fatih Sultan Mehmed tarafından kiliselerinin camiye tahvil edilmemesi, âyinlerini icraya engel olunmaması yolundaki birtakım garantilerin açık bir şekilde kendilerine verildiğini ifade etti. Kur'ân'ın cebren din değiştirmeyi engelleyen ve cizye vermek suretiyle gayrimüslimlere kendi dinlerinde kalma müsâadesi veren âyetlerine nazik bir dille atıflarda bulundu. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selîm, dedesi Fatih tarafından verilen fermanı göstermelerini istedi. Fermanın yandığını belirten Patriğe, Zenbilli Ali Cemâlî Efendi yardımcı oldu. Altmış dört sene önce meydana gelen İstanbul'un fethinde hazır bulunmuş iki yaşlı yeniçerinin, Fatih tarafından verilen emanla ilgili şahitliğini kabul etti. Buna göre Fatih Sultan Mehmed, şehir düşmeden giriş kapısından üçünün anahtarlarını getiren halka kendilerinin korunacağına dair söz vermiş bulunuyordu. Böylece Zenbilli Ali Cemâlî, Yavuz'u bu fikrinden vazgeçirdi; Yavuz da ceddinin ahbine sadık kaldı.⁸

8 Hammer, IV, 255-256; Zenbilli Ali Efendi'nin *el-Muhtârât li'l-Fetâvâ* adlı eserinde konuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *el-Muhtârât li'l-Fetâvâ* adlı eserin inceleyebildiğimiz birbirinin aynı beş ayrı nüshasında yer alan kiliselerle ilgili diğer meseleler için bk. Süleymaniye Ktp., Âşir-138, vr. 43b-44a; Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ-2388, vr. 53a-53b; Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ-2389, vr. 47a-47b; Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ-2390, vr. 71a-71b ve Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar-2495, vr. 61b-62a. Zenbilli Ali Efendi, Hanefî fikhının temel yaklaşımı olan “Yeni kilise ve bîa (havra) yaptırmaktan ve yerini değiştirmekten men olunurlar. Yıkılanların yerine yapılmasına mani olunmaz.” görüşünü *Muhtârâtü'l-Hidâye* (Meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Laleli-1154 vr. 90a; Süleymaniye Ktp., Antalya/Tekelioğlu-371, vr. 55a) adlı eserinde zikretmektedir.

Bununla birlikte Hammer'in ifadelerine göre Yavuz, Hıristiyanlara ait güzel binaların ilelebed puthane olarak kalmasının da mümkün olamayacağını belirterek İstanbul'daki bütün kiliselerin camiye tahvilini istedi. Hıristiyan dininde bulunan tebea ve ecnebî unsurların hukukuna halel gelmemesi için de harap olmak üzere olanların tamiri ile ahşaptan yeni kiliseler yaptırılmasını emretti. Hammer'in, Hıristiyanları öldürmekten vazgeçmesine rağmen Yavuz'un, onların elinden en güzel mabetlerini aldığı hususuna özel bir vurgu yaptığı dikkati çekmektedir.⁹

Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Nûrî (ö. 1308/1890), Yavuz'un bu girişimini daha farklı bir sebebe bağlamaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Fâtih döneminde bazı Bizans asilleri Trabzon ve Mora Yarımadası'ndaki Bizanslı akrabalılarıyla irtibata geçip İstanbul'u tekrar ele geçirmek istemişler, ancak buna cüret edenler cezalandırılmışlardı. II. Bâyezîd zamanında da bu tür kıpırdanmalar gözlenmiş, lâkin bu başkaldırılar tamamen ortadan kaldırılamamıştı. Bu yüzden Yavuz Sultan Selîm, Bizanslıların ya Müslüman olmalarını ya da İstanbul'dan çıkıp gitmelerini emretmişti. Yavuz'a söz geçiremeyeceklerini anlayan devlet ricâli dönemin Şeyhülislâmı Zenbilli Ali Cemâli Efendi'ye başvurarak meseleyi çözmesini istemişti. Zenbilli, Yavuz Selîm'e "Deden Fatih onlara ahd ve eman vermiş olup, senin yaptığın bu teklif şer'an caiz olmaz." demiş, o da ilgili fermanı getirmelerini emretmişti. Ancak ferman bir yangın sırasında yok olduğu için mesele yeniden çözümsüzlüğe girmiş, fakat Zenbilli, yaşlı iki yeniçerinin şahitliği ile bunu teyit ederek Yavuz'u bu fikrinden vazgeçirmişti.¹⁰

Mustafa Nûrî'nin ifadelerinden de Yavuz Sultan Selîm'in İstanbul'da yaşayan Bizans kökenli Hıristiyanları şehri terk etmeleri ya da Müslüman olmaları şeklinde bir ikilem ile yüz yüze bıraktığı anlaşılmaktadır. Ancak ona göre bunun sebebi İstanbul'da yaşayan Bizanslıların şehri tekrar ele geçirmek üzere tehlikeli bazı teşebbüslerde bulunmaları, bu yüzden de devletin bütünlüğünü tehdit ediyor olmalarıydı.

Kânunî Sultan Süleyman devrinde de İstanbul ve civar köylerindeki kilise ve havraların hukukî durumu tekrar bahis mevzuu olmuş; onun da babası gibi, gayrimüslimlerin bazı haklarını kısıtlama arzusunda olduğu ortaya çıkmıştı. Zira Padişah, şehrin savaşıla ele geçirilmiş olduğunu ileri sürerek İslâm hukukunun fatihlere her türlü tasarruf hakkını verdiğini söylemiş ve bu meseleyi Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 982/1574) danışmıştı.¹¹

Fetvâ Mecmûası adlı eserde Ebüssuûd Efendi, 945 (1538) tarihinde bu meselelerin tetkik edildiğini zikreder. O, bu mesele ortaya çıkınca iki şahidin İstanbul'un muhasarası esnasında Yahûdîlerin ve Hıristiyanların el altından Sultan Mehmed ile

9 Hammer, IV, 256.

10 Mustafa Nûrî Paşa, I, 80-81. Ayrıca bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I-II, 3. baskı, İstanbul 1979, I-II, 348, 410-411. Ayverdi, Yavuz Sultan Selîm'in Hıristiyan azınlığı ihtidaya zorlayarak memleketi din birliğini sağlama düşüncesinde olduğunu ileri sürmektedir. Bk. Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, I-III, 2. baskı, İstanbul 1978, II, 209.

11 Turan, s. 348.

ittifak ettiklerini ve "kenâis-i kadîmenin hali üzere kalmasına" ait bir anlaşma imzalandığını ifade etmesi üzerine, aynı anlaşmanın muhafaza edilmesine karar verildiğini belirtir.¹²

Değerlendirmelerimizin daha sağlıklı olması için yukarıda zikredilen ana noktalara ilave olarak burada şu hususa da açıklık getirmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Yavuz Sultan Selîm, Mısır ve Suriye'yi ele geçirdikten sonra başta Kudüs olmak üzere Hıristiyan topluluklarına ve onların kutsal yerlerine hak ve imtiyazlar tanımış ve fermanlar vermişti.¹³ Bilhassa savaşla ele geçirilen Kudüs'te Ramazan 922'de (Ekim 1516) bu imtiyazlar geleneksel yapı korunarak devam ettirilmişti. Yavuz Sultan Selîm 30 Aralık 1516-1 Ocak 1517 tarihlerinde Kudüs'ü ziyaret etmiş, Mısır Seferi sonrasında Şam'da bulunduğu esnada 24 Şevval 923 (9 Kasım 1517) tarihinde de Kudüs Ermeni Patrikliğine ve kendisine bağlı diğer kiliselere Kudüs fermanı yazılmıştı. Aynı zamanda Kudüs Rum Patrikliği'ne de benzer haklar tanınmıştı.¹⁴ Burada Kudüs Ermeni Patrikliği'ne sunulan fermanın kısa bir alıntısı konumuza yardımcı olacaktır. Bu fermana göre "...kendilerinde olan kilise, manastır ve diğer kutsal yerler, ... aynı şekilde devam etmek üzere..." kendi yönetimlerine bırakılmış ve bu imtiyazlarla ilgili olarak "... nişân-ı hümâyûn gereğince hareket edilip, ... özet olarak küçük ve büyükten, yaratılmış hiçbir fert, ... her ne sebeple olursa olsun, karışmayacak, rahatsız etmeyecek, değiştirmeyecek ve bozmayacaktır." denilmiştir.¹⁵

Hammer tarafından ileri sürüldüğü üzere Yavuz Sultan Selîm'in İmparatorluk topraklarındaki Müslüman olmayan topluluklara gösterdiği bu yakınlığın İstanbul'a dönüşünden sonra Hıristiyanları öldürmek ya da en azından kiliselerine el koymak şeklinde aniden değişmesi makul görünmemektedir. Mustafa Nûri'nin aktardığı bilgilerin ise daha uygun olduğu ve devletin bekâsına yönelik gizli faaliyetleri olagelen Rumların, hükümlerini pekiştirmiş olan Yavuz tarafından tazyik altında tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

12 "Mes'ele: Merhum Sultan Mehmed Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-gulfân hazretleri, mahrûsa-i İstanbul'u ve etrafında olan karyeleri anveten feth mi etmişlerdir? el-Cevab: Ma'rûf olan anveten fethittir. Amma kenâis-i kadîme hâli üzerine ibkâ olunmak sulhle fethede delâlet eder. Sene hamse ve erbain ve tis'amie tarihinde bu husus teftiş olunmuştur. Yüz on yedi yaşında bir kimse bulunup 'Yahûdî ve Nasârâ el altından Sultan Mehmed ile ittifak edip, anlar tekfûra nusret etmeyecek olup, Sultan Mehmed dahi anları seby etmeyip, halleri üzerine mukarrer edicek oldu. Bu vechile feth olundu.' deyu müfettiş mahzarında şehâdet edip, bu şehâdet ile kenâis-i kadîme hâli üzere kalmıştır." Bk. Ebüssuûd (982/1574), *Fetvâ Mecmûası* (Derleyen: Çorlulu Sinan b. Ramazan), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt-2757, vr. 106b-107a; a.mlf., *Fetâvâ*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi - 3410, vr. 120a. Ayrıca bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahkikleri*, I-VIII, İstanbul 1990-1994, IV, 58-59; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Suûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998, s. 165.

13 Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 1.

14 Ercan, s. 9-12, 49. Kudüs Rum Patriği Attalia'ya verilen emanname için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *IX nolu Kilise Defteri*, s. 7. Mısır Hıristiyanları için bk. Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire: 1453-1923*, Bristol 1983, s. 60-62.

15 Fermanın tamamı için bk. Ercan, s. 15-17.

III- Risâlenin Yazım Tarihi

Yavuz'un, Hıristiyanların mabetlerini ellerinden alma girişimi üzerine yazıldığı anlaşılan risâlede yazım tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Görülebildiği kadıyla dönemin kroniklerinde olayla ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığı için Yavuz'un Hıristiyanları ortadan kaldırma teşebbüsü ile ilgili bir tarih tespiti mümkün olamamaktadır. Mustafa Nûrî de olayla ilgili tarih tespitine imkan tanımamaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Hammer, yukarıda zikredilen olayı Yavuz Sultan Selîm'in Mısır Seferi dönüşünde meydana gelen hâdiseler arasında zikretmektedir. Bu, tespit olunabildiği kadıyla doğru görünmektedir. Çünkü Yavuz Sultan Selîm'in aldığı bu kararı uygulamakla sorumlu olan Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa, Mısır Seferi dönüşünde Veziriazam Yunus Paşa'nın Yavuz tarafından öldürtülmesi üzerine,¹⁶ Yavuz'un Şam'da bulunduğu sırada İstanbul'dan davet edilmiş ve veziriazam tayin edilmiştir (12 Muharrem 924 / 24 Ocak 1518). Pîrî Mehmed Paşa ordunun geriye dönüşü sırasında asayışı temin için Fırat boylarında bırakılmıştır ve altı ayı aşkın bir süre sonra Edirne'ye padişahın yanına dönmüştür.¹⁷

Yavuz Sultan Selîm, 17 Receb 924'te (25 Temmuz 1518) İstanbul'a varıp birkaç gün kaldıktan sonra Edirne'ye gitmiş ve kışı da burada geçirmiştir.¹⁸ Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 975/1567) de, Yavuz Sultan Selîm'in 924 (1518) senesi Receb ayının on yedisinde İstanbul'a, Receb ayının yirmi birinde ise Edirne'ye geldiğini kaydetmektedir.¹⁹

Hammer'in vermiş olduğu bilgilere göre Patrik ve ruhân heyeti Yavuz Sultan Selîm'i Edirne'de ziyaret etmiştir. Bu durumda olayların 1518'in son ayları ile 1519 yılının ilk ayları zarfında cereyan etmiş olması kuvvet kazanmaktadır. Hoca Sâdeddin (ö. 1008/1599), Pîrî Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa tayinini Muharrem 925'e (Ocak 1519) yerleştirmektedir. Bu durumda Yavuz Sultan Selîm'in 925 (1519) yılının son ayları ile 926 (1520) yılının ilk aylarını Edirne'de geçirmiş olması gerekecektir. Bununla birlikte Celâlzâde Mustafa, Pîrî Paşa'nın Edirne'ye girişini 925 Muharreminin yirmi yedisine (Ocak 1519) yerleştirmektedir.²⁰ Bu durumda Hoca Sâdeddin'in tarihleri karıştırdığı akla gelmektedir. Yukarıda da geçtiği üzere Pîrî Mehmed Paşa'nın vezarete tayininin 924 (1518) yılında olduğu hususu daha kesin bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.

16 Ahmed b. Zübnül er-Rammâl el-Mahallî (960/1553), *Kitâbü Târîhi's-Sultân Selîm Hân b. Sultân Bâyezîd Hân ma'a Kansu el-Gaurî Sultânı Mısır*, B. y. y. 1861, s. 120.

17 Hoca Sâdeddin Efendi (1008/1599), *Tâcü't-Tevârih*, I-II, İstanbul 1279, II, 383; Şerafettin Turan, "Pîrî Mehmed", s. 560; Uzunçarşılı, II, 295; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selîm*, 2. Baskı, Kayseri 1992, s. 108.

18 Âlî, I/ii, 1183; Lütîfî Paşa, *Tevârih-i Âli-i Osmân* (nşr. Âli Bey), İstanbul 1341, s. 280-281; Mustafa Nûrî, I, 79. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, II, 296; Uğur, s. 109.

19 Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 975/1567), *Selîm-nâme* (Hazırlayanlar: Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 444. Kemal Paşa-zâde Yavuz Selîm hakkında "Dârü'l-mülki Edirne'de ikamet muhtarlarıydı. Seferden ferâgat hengâmında ol yerde ârâm itmek mîzac-ı şeriflerinin muktezasıydı." demektedir. 926 yılında da İstanbul'dan Edirne'ye yolculuk ettiği esnada Çorlu mevkiinde vefat etti. Bk. Kemal Paşa-zâde, *Tevârih: X. Defter*, s. 11-12.

20 Celâl-zâde, s. 444; Hoca Sâdeddin, II, 383.

Yukarıda zikredilen veriler bize Yavuz Sultan Selim'in bahsedilen kararları 1518 yılının son ayları ile 1519 yılının ilk ayları ya da Hoca Sâdeddin'in kaydını da dikkate alırsak 1519 yılının son ayları ile 1520 yılının ilk aylarında vermiş olması gerektiğini söylemektedir. Yavuz Sultan Selim aynı senenin sonuna doğru, 8 Şevval 926'da (21 Eylül 1520) vefat etmiştir.²¹ Hüsâm Çelebî de 926 (1520) senesinde vefat etmiş ve bu çalışmada ele aldığımız risâlede Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığının devamı için dua etmiştir (vr. 125^a).

Konumuzla bağlantı kurulması muhtemel ilave bir bilgi de Celâlzâde tarafından aktarılmaktadır. Buna göre, Yavuz Sultan Selim'in Edirne'ye gelişinden sonra, "O tarihte yüce huzurda vezir olmayıp, ülkenin önemli işleri son derece durmuş imiş. Bahtiyar Paşa'nın gelişiyile bütün işler görülüp, Osmanlı tahtı tam bir düzene erip, şahane şöhreti ve kudreti yeryüzüne yayılıp, ülkeler alan kanunları güçlenip, yayılarak Avrupa kralları ve Rus, Engirus, diğer Avrupa kralları ve Hıristiyan ülkeleri korku ve dehşet kaplamasından, devamlı mutluluk yuvası huzura elçiler, sultanlar, melikler ve yeryüzü hakimlerinden kulluk ve samimiyet sunmak için elçiler..." gelip gitmişlerdi.²²

Hammer'in kayıtları da bunu destekler mahiyettedir. O, Osmanlı devletinin Memlûk Sultanlığı'nı ortadan kaldırmasından sonra 1519 yılında Edirne'ye gelen bir İspanyol elçisinin, evvelce Memlûk sultanlarına verilen senelik vergiye mukabil Kudüs'teki Kumâme Kilisesi ile Hıristiyan ziyaretçilere tanınan hakların devamını müzakere etmek istediğini belirtir. Ona göre Padişah elçiye olumlu yaklaşmış ve yeni bir anlaşma imzalanabileceğini beyan etmiştir.²³

Bütün bunlar bir arada değerlendirilince olayın 1518 yılının son ayları ile 1519 yılının ilk aylarında cereyan ettiği, risâlenin de bundan sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

21 Kemal Paşa-zâde, *Tevârih: X. Defter*, s. 19; Âli, I/ii, 1191.

22 Celâlzâde, s. 444-445.

23 Hammer, IV, 245; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 240.

IV- Risâlenin Metni

رسالة معمولة لبيان أحوال الكنائس شرعاً

بسم الله الرحمن الرحيم

[i/125] بعد حمد الله في كل فعالة والصلاة²⁴ على محمد وآله، والدعاء لدوام أيام دولة سلطان الإسلام والمسلمين، ظل الله في الأرضين، قهرمان الماء والطين، مقتدى أعظم الملوك والسلطين، الذي اكتحل القياصرة من تراب بابه، وانتطق الأكاسرة منطقة خدمة جنابه، المنصور من السماء بالقوة القاهرة، المؤيد من عند الله على الأعداء بالسطوة الباهرة، ناصر الغزاة بالأمن والأمان، قاهر العداة بالسيف والسنان، وهو سلطان ابن سلطان سلطان سليم شاه ابن بايزيد خان، أدام الله عزه وأيامه إلى انقراض الدهور والازمان، ما دامت الشمس بقدرته تسير²⁵ سيراً فسيراً، والقمر بحكمته يصير هلالاً وبدراً.

فخرجوا أن يعفونا من أنام احتراق البلدة الكرام²⁶ بحرمة أجدادنا المتمين نسبا إلى سيد الأنبياء عليه وعليهم الصلاة والسلام. وما ذاك إلا بارتكاب القضاء من بين الأنام. فنعم ما قال النبي عليه السلام²⁷: ”قاضي في الجنة وقاضيان في النار.“²⁸

والقاضي الثاني خلّص نفسه بتدريس إحدى الثمانية الجنان.²⁹ وتوقع تخليصنا أيضاً بتدريس إحدىها من ثمان،³⁰ اللهم يسّر لنا إحدى مقامات الجنان وخلصنا من فتنة الدجال وشرر النيران، ربنا آتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقتنا عذاب النار.

[125/ب] وبعد فلما اشتبه حال المساجد والكنائس فيما بين العلماء فلا بأس علينا أن نحقق ما هو الحق في هذا الباب. لكن هذا موقوف على بيان بعض المسائل المتعلقة لتلك القضية حتى يتكشف حقيقة الحال.

24 قد قمنا ببعض التغييرات في كتابة بعض الكلمات مثل: الصلوة ومقتداء والكنائس والمسائل وغيرها.

25 في الاصل ”يسير“.

26 في الاصل كذلك.

27 في الاصل ”م“ مقصراً.

28 أنظر لتسمة الحديث إلى مسند احمد بن حنبل، II، 120؛ أبو داود، أفضية، 2؛ ابن ماجه، أحكام، 3.

29 لعله يريد بالقاضي الثاني السلطان محمد الثاني.

30 يريد بها نفسه. لأنه كان مدرس إحدى المدارس الثمان.

فينبغي أن نذكر أولاً بُدْأً من تلك المسائل، ثم نشرع إلى بيان أصل المقصود. فنقول مستعينا بالملك الوهاب وملتمسا بإلهام الصدق والصواب.

ذكر الإمام القاضي فخر الدين في فتاواه³¹ في مُفْتَتِح "باب من يجعل داره مسجداً":

"قال محمد وهو قياس قول أبي حنيفة³²: لا يزول ملكه قبل التسليم. و به أخذ شمس الأئمة السرخسي. ثم التسليم في المسجد أن يصلى فيه بالجماعة بإذنه. وعن أبي حنيفة فيه روايتان: في رواية الحسن عنه يُشترط أداء الصلاة فيه بالجماعة بإذنه اثنان فصاعداً كما قال محمد.

وفي رواية أخرى عن أبي حنيفة: إذا صلى فيه واحد بإذنه يصير مسجداً؛ إلا أن بعضهم قالوا إذا صلى فيه واحد بأذان وإقامة وفي ظاهر الرواية لم يذكر هذه الزيادة وإنما يكتفي بصلاة الواحد. لأن المسجد حق الله تعالى [و حق المسلمين. والواحد في استيفاء حق الله تعالى أو]³³ حق العامة يقوم مقام الكل. والصحيح رواية الحسن، لأن قبض كل شئ وتسليمه يكون بحسب ما يليق به. وذلك في المسجد بأداء الصلاة بالجماعة، أما الواحد فيصلي في كل مكان. وعلى قول أبي يوسف التسليم ليس بشرط في المسجد ولا في غيره من الأوقاف فإذا قال: جعلت هذا مسجداً وأذن للناس بالصلاة فيه تم ذلك.

وعلى الرواية التي لا يشترط أداء الصلاة بالجماعة عند أبي حنيفة، إذا بنى مسجداً وصلى [1/126] هو فيه وحده هل يصير مسجداً؟ اختلفوا فيه؛ قال بعضهم: يصير مسجداً لأن محمداً ذكر في الكتاب³⁴ على قول أبي حنيفة لا يصير مسجداً حتى يصلى فيه. وقوله: "يصلى فيه" فعل ما لم يسم فاعله فَيَدْخُلُ فيه الباني وغيره. وقال بعضهم: صلاته لا يكفي وهو الصحيح. لأن الصلاة إنما يشترط لأجل القبض للعامة وقبضه لا يكفي فكذلك صلاته.

ولو بنى مسجداً وسلم إلى المتولي هل يصير مسجداً قبل أداء الصلاة؟ لا رواية فيه عن أصحابنا واختلف المشايخ فيه. قال بعضهم: يصير مسجداً ويتم كما يتم سائر الأوقاف بالتسليم إلى المتولي، وقال بعضهم: لا يصير مسجداً بالتسليم إلى المتولي وهو اختيار شمس الأئمة السرخسي، لأن قبض كل شئ يكون بما يليق به كقبض الخان، يكون بنزول واحد من المارة فيه بإذنه. إلى هذا كلام ذلك الفاضل.

31 أنظر قاضيهان، III، 282-283.

32 في الاصل "أبي ح" مقصراً.

33 زيادة من قاضيهان وليس من الأصل.

34 هذا كتاب الاصل لمحمد.

وهكذا ذكر في التاتارخانية وغيرها. وذكر قاضيخان في فتاواه³⁵ أيضاً: ”لو أن سلطاناً أذن لقوم أن يجعلوا أرضاً من أراضي البلدة حوانيت موقوفة على المسجد أو أمرهم أن يزيدوا في مسجدهم قالوا إن كانت البلدة فتحت عنوة و ذلك لا يضر بالمارة والناس، يُنفذ أمر السلطان فيها. وإن كانت البلدة فتحت صلحاً لا ينفذ أمر السلطان لأن البلدة إذا فتحت عنوة تصير³⁶ ملكاً للغائبين فيجوز أمر السلطان فيها وإذا فتحت صلحاً تبقى³⁷ على ملك مالكها ولا ينفذ أمر السلطان فيها. وبلدة بخارا فتحت عنوة بدليل وضع الخراج عليها و إن بعض أراضيها عشرية كأراضي مرسان فإنها عشرية لأن الإمام أعطى ذلك لمرسان.“ انتهى كلامه.

وذكر في التاتارخانية³⁸: ”وعن محمد في مسجد ضاق بأهله لا بأس [126/ب] بأن يُلحق من طريق العامة إذا كان واسعاً. قيل: يجب أن يكون بأمر القاضي وقيل: إنما يجوز إذا فتحت البلدة عنوة وقهراً. أما إذا فتحت صلحاً فلا يجوز.“ انتهى كلامه.

ثم نقول لو أريد أن يجعل موضع مخصوص مسجداً للمسلمين فلا بد أن يذكر أولاً ما يدل على إنشاء ما قصده من الوقف مثل قوله: ”جعلته مسجداً“ أو ما يفيد فائدته. فعند أبي يوسف يكفيه مجرد قوله ”جعلته مسجداً“، لأن القبض والتسليم ليس بشرط للزوم الوقف عنده. فعنده يصير مسجداً بمجرد ذلك القول.³⁹ فبعد ما وُجد ذلك القول، لا بد أيضاً من القبض والتسليم حتى يصير مسجداً على مذهب أبي حنيفة⁴⁰ ومحمد أيضاً. إذ عندهما لا يكفي مجرد ذلك القول بل لا بد من القبض والتسليم، وبالصلاة بالجماعة يقع القبض والتسليم فيصير مسجداً.

فلو أراد السلطان أن يجعل كنيسة البلدة المفتوحة عنوة مسجداً للمسلمين وراعى تلك الشرائط المذكورة وشهد الشهود على ذلك القول وأداء الصلاة بالجماعة ينبغي أن يُحكم بكونها مسجداً للمسلمين بلا خلاف. وأما لو شهدوا بمجرد أداء صلاة الجمعة بالسلطان وجماعة المسلمين في الكنيسة المذكورة في أو انِ قسمة الغنائم

55 أنظر قاضيخان، III، 286.

56 في الاصل ”يصير“.

57 في الاصل ”يقتى“.

58 في الاصل ”التاتارخانية“.

59 وفي الهامش: ولا حاجة هاهنا إلى تعرض إقراز الطريق إذ مثل الكنيسة مقرر بطريقها مع ان الطريق يدخله في الوقف و إن لم يذكر كما في الإجارة فلا حاجة إلى ذكرها كما لا يخفى. منه.

40 في الأصل ”أبي ح“.

وتعيين كل واحد منهم، فينبغي أن يحكم بكونها مسجداً أيضاً.⁴¹ لأن ذلك يعين جعل الكنيسة المذكورة حقاً عاماً لعامة المسلمين ومسجداً لهم. فكأنه قال: "جعلته مسجداً". وكيف لا، إذ هي وقف عام في الأصل لعامة النصارى وموضع للعبادة. غايته: إنه بُدِّل الموقوف عليه فاكْتَفِي بوقفية الأصل ولم يذكر أنه وقف صريحاً.

ثم اعلم أن ضرورة الكنيسة المذكورة مسجداً للمسلمين إنما يصح قبل كونها ملكاً خاصاً لواحد من المسلمين وقبل تقرير أهل تلك البلدة عليها. وإلا فلا ينفذ أمر السلطان في الملك الخاص [1/127] أصلاً. لا يقال كيف يصح جعل قوله "جعلته مسجداً" شرطاً بالاتفاق والحال أنه يصير المكان مسجداً بمجرد البناء عند أبي يوسف بلا احتياج إلى ذلك القول على ما صرحوا به في الكتب المعتمدة.⁴² وأيضاً كيف يصح الاكتفاء في صيرورته مسجداً بمجرد قوله "صلّوا فيه بجماعة أبداً" بدون وجود الصلاة وبدون قوله "جعلته مسجداً".⁴³ لأننا نقول إن البناء على هيئة المسجد المتعارف وإن كان فعلاً في قوة قوله "جعلته مسجداً". هذا هو الظاهر،⁴⁴ وإن أنكره صاحب الملتقط حيث قال: وإذا بنى مسجداً لا يصير مسجداً حتى يقول بلسانه إنه مسجد.

وكذا الأمر المذكور بقوله "صلّوا فيه بجماعة أبداً" في قوة قوله "جعلته مسجداً". ولهذا قال أبو حنيفة: لا يصير مسجداً حتى يقول "صلّوا فيه بجماعة أبداً". يصير مسجداً بيان الكفاية به فيه بل بيان قيامه مقام قوله "جعلته مسجداً" فخلاصة بيان قيامه مقام الشرط والإذن بالصلاة. وما ذكرنا من أول هذا المبحث إلى هذا كلام على ما يقتضيه الأصل المقرّر في الوقف صحة ولزوماً، وعلى قوة ما ذكر في المتن في صيرورة المكان مسجداً.

وأما ما يترأى من فتاوى قاضي خان وغيرها من الفتاوى على بعض الروايات أنه يصير مسجداً بأداء الصلاة بالجماعة بإذنه بدون سبق قوله "جعلته مسجداً" حيث ذكر في الفتاوى في رواية الحسن عن أبي حنيفة⁴⁵ بشرط أداء الصلاة فيه بالجماعة كما قال محمد. وفي رواية أخرى عن أبي حنيفة⁴⁶ إذا صلى فيه واحد بإذنه يصير مسجداً. وذكر في التاتارخانية نقلاً من المحيط وإن جعل مؤذناً وإماماً وهو رجل واحد فأذن وأقام

41 وفي الهامش: وهذا ندفع القرض بما إذا صلى السلطان في قصره صلاة الجمعة بالجماعة بإذنه على ما وقع كثيراً ما يلزم أن يصير مسجداً. منه.

42 وفي الهامش: حيث ذكر في التاتارخانية وغيرها عند أبي يوسف يصير مسجداً بمجرد البناء. منه.

43 وفي الهامش: حيث قالوا قال أبو حنيفة لا يصير مسجداً حتى يقول صلوا فيه بجماعة أبداً. منه.

44 في الاصل "هو الظ" مقصراً.

45 في الاصل "أبي ح".

46 في الاصل "أبي ح".

وصلى وحده صار مسجدا. وإن صلى بنفسه هل يصير مسجدا؟ ذكر هلال في وقفه ما يدل على أنه يصير مسجدا فإنه قال أبو حنيفة كان يقول لا يكون مسجدا حتى "يصلى فيه". وقوله "يصلى فيه" فعل ما لم يسم فاعله. فهو دليل على أن صلاته [ب/127] وصلاة غيره فيه سواء. وروى الحسن عن أبي حنيفة⁴⁷ أنه يشترط صلاة غيره.

ثم ذكر التارخانية⁴⁸ نقلا عن المحيط ويكفي بصلاة واحدة بالجماعة لصورته مسجدا، ذكره في وقف الحسن و في وقف هلال و الخصاص قال أبو حنيفة⁴⁹ لا يكون مسجدا حتى يصلي فيه جماعة بإذنه. وقال في آخر صلاة إملأ برواية بشر بن الوليد⁵⁰ قال أبو حنيفة لا يصير مسجدا حتى يقول "صلوا فيه بجماعة أبداً".

ثم نقول: فظهر مما ذكرناه اختلاف الروايات في هذه المسئلة حيث يفهم مما ذكر في بعض الكتب أنه لا بد في صيرورة المكان مسجدا بلا خلاف أن يذكر الواقف أولاً قوله "جعلته مسجدا" ثم يصلي فيه بالجماعة بإذنه. وبالأول اكتفى أبو يوسف في كونه مسجدا، وأبو حنيفة ومحمد لا يكتفيان به وقالوا: يشترط القبض والتسليم، وبالصلاة بالجماعة يقع القبض والتسليم. ويفهم أيضا مما ذكر في بعض الفتاوى أنه يصير مسجدا بمجرد الصلاة بالجماعة بإذنه على ما ذكرنا سابقا بتفاصيله.

ولو فرضنا⁵¹ أن الكنيسة المذكورة لا تصير مسجدا على بعض الروايات لإنعدام قول الواقف "جعلتها مسجدا" لكنه لا شبهة في أنها تصير مسجدا على بعض الروايات التي اكتفى في صيرورة المكان مسجدا بمجرد الصلاة بالجماعة، إذ لا شك في أن السلطان صلى الجمعة فيها بإذنه بجماعة المسلمين. وإذا كانت الروايات مختلفة ومتعارضة فعلى ما يقتضيه أصول الشرع وقاعدة الفقه، ينبغي أن يعمل بالاحتياط وصيرورة المسجد كنيسة موضع الاحتياط فيحترز عنه ويعمل بقول من قال إنه يصير مسجدا بمجرد صلاة الجماعة وإن لم يصدر من الواقف "جعلته كنيسة". لا يقال إن الشهود في هذه الصورة لو شهدوا بأمر متقدم فالتأخير فيه يوهن الشهادة، إذ به يفسقُ الشاهد فكيف [1/128] يثبت كونه مسجدا. لأنا نقول لو بينوا العذر بأن يقال: نحن لا نعلم بأن الكنيسة المذكورة بعد ما صارت مسجدا قد تحولت عن كونها مسجدا فعلمنا الآن تحقيق الحال وشهدنا على ما علمناه فهذا القول مقبول ومصدق في حق من بعد. وأما في من قرب و شاهد حاله في أكثر

47 في الاصل "أبي ح".

48 في الاصل "التارخانية".

49 في الاصل "أبي ح".

50 في الاصل "بشر بن وليد".

51 وفي الهامش: قوله ولو فرضنا إنما ذكر الفرض هنا لأنه حقق فيما سبق وجود قوله جعلته مسجداً في حق الكنيسة فهذا

الكلام إنما هو على سبيل التنزل كما لا يخفى. منه.

أحواله فلا يقبل ذلك القول اللهم إلا أن يحمل تأخيره على انعدام الدعوى ههنا، إذ الدعوى شرط في الوقف عند أبي حنيفة،⁵² أو يحمل على اعتقاد العمل بمذهب محمد على ما ذكره الإمام الزاهدي في بعض كتبه⁵³ حيث ذكر فيه أن من اشترى أرضاً، وبني فيها ثم بعد مدة شهد جماعة أن هذا الموضع مسجد وهم علمون بينانه يقبل إن لم يوجد الدعوى. وإن وجد الدعوى وهم متعينون في الشهادة أو أسرع قبولاً من غيرهم لا يقبل شهادتهم ولا يفسقون بتأخير الشهادة مع رؤية سني فيه لجواز أن يتناولوا مذهب محمد، أنه يجوز بيع المسجد إذا خرب عند محمد. إلى هذا عبارته.

بقي ههنا كلام لا بدّ من بيانه وإن لم يعمل به، فنقول إن تلخيص ما ذكر في الفتاوى هو:

إن الإمام لو فتح بلدة من بلاد أهل الحرب بغير عنوة بل بطريق الصلح على أن يقر أهلها عليها و يجعلها ذمة للمسلمين على أن يؤدوا عن رقابهم وأراضيهم شيئاً معلوماً، ينبغي للمسلمين أن لا يتعرضوا لهم في أخذ شيء من أملاكهم وإزعاجهم من ذلك الموضع وأن لا يتعرضوا أيضاً كنائسهم القديمة ولا يُمنعون من عبادتهم فيها أصلاً، لأنهم استحققوا بعقد الصلح ترك التعرض لهم في ذلك. لكنهم يمتنعون من إحداث الكنائس بعد ما صارت تلك البلدة مصراً من أمصار المسلمين ولا يمتنعون منه قبله.

ولو صالحوا على شرط أن المسلمين إن اتخذوه مصراً لم يمتنعوا من أن يُحدثوا فيه كنيسة لا ينبغي أن يصالحوهم على ذلك [128/ب] لأن هذا الشرط مخالف لحكم الشرع. فقد قال النبي عليه السلام: "كل شرط ليس في كتاب الله تعالى فهو باطل".⁵⁴ وأما لو فتح الإمام بلدة من بلاد الحرب عنوة وقهراً وصالحهم على أن يجعلهم ذمة ثم صارت مصراً من أمصار المسلمين وكان فيها كنائسُ وبيع قديمة أو أحدثوا الكنائس قبل ما صار مصراً من أمصار المسلمين فبعد ما صار مصراً ينبغي أن لا يهدم القديمة والحديثة التي بُنيت قبله، لكنه يمتنعهم من العبادة في تلك الكنائس⁵⁵ ويأمرهم أن يجعلوها مساكن يسكنونها. وأما الكنيسة التي بُنيت بعد ما صار مصراً يجب أن لا يترك ويؤمر بهدمها. هذا ما عليه عامة الروايات وهو الصحيح.

52 في الاصل "أبي ح".

53 في الاصل "كتابه".

54 في الاصل "فهو بط" مقصراً. أنظر لهذا الحديث البخارى، الشروط، 17؛ ابن ماجه، عطق، 3؛ الهيثمي، IV، 86 ،

55 وفي الهامش: والعمل بالمتن عن العبادة متروك في الديار الرومية. منه.

V- Risâlenin Tercümesi

Kiliselerin Hukukî Statüsü İle İlgili Bir Risâle

[125^a] Her işinde (kâdir-i mutlak olan) Allah'a hamd, Hz. Muhammed ve yakınlarına salât olsun. Dualarımız, İslâm'ın ve Müslümanların sultanının hükümdarlığının devamı içindir. O, yeryüzünde Allah'ın gölgesi, denizlerin ve karaların idarecisidir. O, yüce meliklerin ve sultanların tâbi olduğu kişidir. Bizans kralları onun kapısının toprağına yüz sürmüşler, İran padişahları onun huzurunda hizmet kuşağını kuşanmışlardır. O, semâdan gelen ezici bir güçle yardım görendir. O, düşmanlarına karşı Allah'tan apaçık bir yardımla müeyyed olandır. O, eman ve emniyetle savaşçıların yardımcısıdır. O, kılıç ve mızraklarla düşmanları ezip geçendir. O, Sultan oğlu Sultan, Bâyezîd Hân oğlu Sultan Selîm Şâh'dır. Allah onun izzetini ve hükümdarlığını güneş O'nun kudretiyle yörüngesinde yol aldığı; ay, O'nun hikmetiyle hilal ve ardından dolunay olduğu sürece ilelebed devam ettirsin.

Peygamberlerin efendisine (Salât ü selâm ona ve onlara olsun) neseben bağlı olan ecdadımızın hürmetine, güzel yurdumuzu yakıp yıkacak kötülüklerden bizi korumasını Allah'tan niyaz ederiz. Bu ancak insanlar arasında (adaletle) hükmetmek suretiyle gerçekleşir. Hz. Peygamber'in (s.a.) "Kadırlardan birisi cennette, ikisi ise cehennemdedir." sözü ne kadar güzeldir.⁵⁶

İkinci kadı, sekiz cennetten birisine (götürecek yolun) öğretilmesini sağlamakla kendisini kurtardı.⁵⁷ Biz de, o sekiz (cennetten) birisini öğretmekle kurtuluşa ereceğimizi ümit ediyoruz.⁵⁸ Ey Rabbimiz! Cennet makamlarından birisini bize kolaylaştır. Bizi Deccâl fitnesinden ve ateşin kıvılcımlarından koru. Ey Rabbimiz! Bize dünyada da ahirette de güzel olan şeyleri ver. Ve bizi ateşin azabından koru.

[125^b] İmdi, İslâm âlimleri arasında camilerin ve kiliselerin durumuyla ilgili konularda ihtilaflar ortaya çıkınca, bu meselede hangi görüşün doğru olduğunu araştırmak istedik. Ancak, hakikatin ortaya çıkabilmesi için bu mevzua müteallik bazı problemlerin açıklanması gerekmektedir. Dolayısıyla önce bu meselelere bir nebze temas etmek, sonra esas konuya başlamak gerekecektir. Melikü'l-Vehhâb'dan yardım dileyerek; doğru ve isabetli görüşü ilham etmesini arzu ederek şunları söyleyebiliriz:

-
- 56 Metinde hadisin bir kısmı zikredilmektedir. Tamamı için bk. Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313, II, 120; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud* (nşr. İzzet Ubeyd ed-Duâs-Âdil es-Seyyid), I-V, Humus 1969-1974, Akdiye, 2; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce (275/888), *Sünen* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II, Beyrut 1975, Kitâbü'l-Ahkâm, 3. Hadîsin manası şu şekildedir: "Kadılar üç sınıftır. Birisi cennette, ikisi cehennemdedir. Cennete girecek olan doğruyu tespit edip öylece hüküm verendir. Doğruyu tespit etmesine rağmen hükmünde yanlış davranan ile araştırmadan hüküm verenler ise cehennemdedir."
- 57 Hüsâm Çelebi'nin burada güzel bir tevriye ile II. Mehmed'e telmihde bulunduğu söylenebilir. Hüküm verme yetkisini haiz olmakla birlikte Şeyhülislâm'a danışması sebebiyle II. Mehmed'in ikinci kadı olarak nitelendirilmiş olması muhtemeldir. II. Mehmed, Sahn-ı Semân'ı yaptırmak ve burada fikhın öğrenilmesini sağlamak suretiyle kendisini kurtarmıştır. Sahn-ı Semân Medreseleri'nin yapılışı ve özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 350-353.
- 58 Hüsâm Çelebi burada Sahn-ı Semân müderrisliğine işaret etmektedir. Geniş bilgi için bk. Öztürk, "Hüsâm Çelebi...", s. 456-457.

Kâdî Fahrüddîn *Fetâvâ* adlı kitabında,⁵⁹ "Evinî Mescit Yapan Kişinin Durumu" bölümünün hemen girişinde şu bilgileri vermektedir:⁶⁰

İmâm Muhammed,⁶¹ (bu evle ilgili olarak) "Teslim edinceye kadar mülkiyetinden çıkmaz." demiştir. Onun bu sözü Ebû Hanîfe'nin⁶² görüşü doğrultusunda söylenecek sözdür. Şemsü'l-Eimme es-Serahsî⁶³ de bu görüşü benimsemiştir. Mescit için teslim, mescitte onun izniyle cemaatle namaz kılınmasıdır. Bu hususta Ebû Hanîfe'den iki rivâyet bulunmaktadır. İmâm Hasan'ın⁶⁴ Ebû Hanîfe'den rivâyetine göre, onun izniyle orada iki veya daha fazla kişiyle cemaat halinde namaz kılınması şarttır. İmâm Muhammed de aynı görüştedir.

Ebû Hanîfe'den gelen diğer rivâyete göre ise sahibinin izniyle orada bir kişi namaz kılmış olsa orası mescit olur. Ancak bazıları, orada bir kişi ezan okuyup kâmet ederek namaz kılsa olur demişlerdir. Zâhirü'r-rivâyede⁶⁵ bu ilave zikredilmemiş, sadece bir kişinin namaz kılması lafzıyla yetinilmiştir. Çünkü mescit Allah'ın [ve Müslümanların hakkıdır. Allah'ın ya da umumun hakkı olan bir şeyi bir kişinin alması]⁶⁶ herkesin alması gibidir. Bu konuda sahih olan görüş Hasan'ın rivâyetidir. Çünkü herhangi bir şeyin ele geçirilmesi ve teslimi, ona uygun şekillerde olur. Bu teslim, mescit için cemaatle namaz kılınması suretiyle olur. Tek başına namaz kılan ise, her yerde namazını kılar. Ebû Yûsuf'a⁶⁷ göre ne mescid vakfında ne de diğer vakıflarda teslim şart değildir. "Bunu mescit yaptım" demesi ve insanlara orada namaz için izin vermesiyle vakfetme işlemi tamamlanmış olur.

59 Asıl adı Fahrüddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî el-Fergânî (592/1196) olup Kâdîhân diye meşhurdur. Müellifin en meşhur eseri *Kitâbu Fetâvâ Kâdîhân (Kitâbü'l-Fetâvâ'l-Hânîyye)* adıyla üç cilt halinde neşredilmiştir (Mısır 1282). Ayrıca *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* kenarında da basılmıştır (*el-Fetâvâ'l-Hindîyye fi Mezhebi'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, I-VI, 2. baskı, Bulak 1310). Ayrıca bk. Ahmed Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 56.

60 Kâdîhân, III, 282-283.

61 Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerindedir. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Özel, s. 22-24.

62 Asıl adı Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) olup, Ebû Hanîfe veya İmâm-ı Âzâm diye şöhret bulmuştur. Hayatı ve görüşleri hakkında bk. Mustafa Uzunpostalcı ve dğr., "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X (İstanbul 1994), s. 131-145.

63 Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), hanefîlerin önde gelen müctehid imamlarından. Bk. Özel, s. 42-43.

64 Ebû Ali Hasan b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 204/819), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerindedir. Bk. Özel, s. 25-26.

65 Zâhirü'r-Rivâyete, İmâm Muhammed'in tevatür derecesinde nakledilen kitaplarının muhteviyatı için kullanılan bir kavramdır. Bu kitaplar, *el-Asl* veya *el-Mebsût*, *el-Camiü's-Sağır*, *el-Camiü'l-Kebir*, *es-Siyerü's-Sağır*, *es-Siyerü'l-Kebir*, *ez-Ziyâdât ve ez-Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* adlı eserleridir. Bu eserler Muhammed b. Muhammed el-Mervezî (ö. 334/945) tarafından kısaltılarak bir araya toplanmış ve *el-Kâfi* adı verilmiştir. Bu eser de es-Serahsî (ö. 483/1090) tarafından *el-Mebsût* adıyla şerh edilmiştir. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 490.

66 Bu kısım Kâdîhân'dan ilave edilmiştir. Metinde bulunmamaktadır. Bk. Kâdîhân, III, 283.

67 Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi ve ilk kâdîlkudâttır. Hayatı hakkında bk. Sâlim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X (İstanbul 1994), s. 260-265.

Ebû Hanîfe'nin cemaatla namazı şart koşmayan rivâyetine göre, birisi mescit inşa eder de [126^a] orada kendisi tek başına namaz kılsa orası mescit olur mu? Bu hususta âlimler ihtilaf ettiler. Bir kısmı mescit olacağını ileri sürdüler. Çünkü Muhammed *el-Kitâb*'da,⁶⁸ Ebû Hanîfe'nin görüşüne uygun olarak orada namaz kılınmaya kadar mescit olmaz, fikrini serdetmiştir. Onun "namaz kılınmaya kadar" sözü, faili zikredilmeyen (edilgen) bir fiildir ve fâil, hem o binayı yapanı hem de bir başkasını içine alır. Bazı âlimler ise "Onun namaz kılması yeterli olmaz." dediler ki, doğru olan da budur. Çünkü namaz, kamu namına kabz (elde edilmesi) sebebiyle şart koşulur. Tek kişinin onu kabzetmesi yeterli değildir. Onun namazı da böyledir.

Şayet birisi mescit inşa edip mütevellîye teslim etse burası namaz kılınmadan önce mescit olur mu? Bu hususta mezhep imamlarımızdan bir rivâyet bulunmaktadır. Sonraki mezhep âlimlerimiz de bu hususta farklı görüşlere kâil olmuşlardır. Bir kısmı "Diğer vakıf türlerinde mütevellîye teslim edildiği zaman nasıl (işlemler tamam) oluyorsa bu durumda da mescit olur." dediler. Bazıları ise "Mütevellîye teslim ile mescit olmaz." dediler. Bu son görüş Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin tercihidir. Çünkü herhangi bir şeyin kabzı ona uygun bir şekilde olur. Meselâ hanın kabzı, sahibinin izniyle bir kişinin hana uğrayıp orada konaklamasıyla olur. Bu muhterem âlimin (Kâdî Fahrüddîn'in) sözleri bu kadardır.

et-Tâtârhâniyye'de⁶⁹ ve diğer kitaplarda, aynı bilgiler zikredilmiştir.⁷⁰ Ayrıca Kâdîhân'ın *Fetâvâ* adlı kitabında⁷¹ şayet sultan bir topluluğa bir beldedeki topraklardan bir yere mescide vakfedilmiş dükkanlar yapmalarını veya o yeri mescitlerine dahil etmelerini emretse (sorusunu) onlar şöyle cevaplandırmışlardır: Şayet bu belde savaş yoluyla fethedildiyse ve buradan gelip geçenlere ve oranın ahalisine zarar söz konusu değilse, orada sultanın emri yerine getirilir. Şayet belde sulh yoluyla fethedilmiş ise sultanın emri yerine getirilmez. Zira eğer bir ülke savaş yoluyla fethedilirse orası fethedenlere ait bir ganimet olur ve orada sultanın emri cari olur. Sulh yoluyla fethedildiği zaman topraklar mülkiyet sahiplerinin elinde kalır ve orada sultanın isteği cari olmaz. Buhâra bölgesi, savaş yoluyla fethedilmiştir. Toprak-

68 Metinde kastedilen kitap, *Kitâbü'l-Asl*'dir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad el-Hanefî (189/805), *Kitâbü'l-Asl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî), I-V, Beyrut 1990. Kitabın tamamı neşredilmediği için konumuzla ilgili bölüm mevcut kısımda bulunmamaktadır.

69 Tâtârhâniyye diye meşhur olan fetva kitabı VIII. (XIV) asırda Hindistan'da yaşamış olan Âlim b. el-Alâ el-Ensârî'nin (ö. 782/1380) eseridir. Eserin adı *Zâdü'l-Müsâfir* olmasına rağmen 752 (1351) tarihinde vefat etmiş olan Delhi Türk Hükümdarı Tuğluk sülalesinden Sultan Muhammed Şah'ın 725-752 (1325-1351) veziri Tâtâr Hân namına telif edildiği için bu adla meşhur olmuştur. Bk. Kâtip Çelebi, I, 268; Bilmen, I, 422; Ferhat Koca, "el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XII (İstanbul 1995), s. 446-447. Kâtip Çelebi eserinin bir başka yerinde *Zâdü'l-Müsâfir fi'l-Furû'* kaydını verdikten sonra müellifin vefat tarihini bir zühül eseri olarak 286 şeklinde zikreder. Bk. Kâtip Çelebi, II, 947. Eser beş cilt halinde neşredilmiştir: Âlim b. el-Alâ el-Ensârî ed-Dehlevî el-Hindî (ö. 782/1380), *el-Fetâvâ et-Tâtârhâniyye* (Tahkik: Seccâd Hüseyin), I-V, 2. baskı, Karacı 1996.

70 Bk. *et-Tâtârhâniyye*, V, 843.

71 Kâdîhân, III, 286.

larından harâc alınması bunu gösterir. Ancak Mersân arazisi⁷² gibi bir kısım toprakları öşür arazisidir. Çünkü sultan, bu toprakları Mersânlılara vermiştir. (Kâdhân'ın) Sözü (burada) bitmektedir.

et-Tâtârhâniyye'de⁷³ şöyle bir bilgi mevcuttur: İnsanlara dar gelen bir mescit hakkında İmâm Muhammed'den gelen bir bilgide [126^b] eğer yol geniş ise bir kısmının mescide ilhak edilmesinde bir beis yoktur, denilmiştir. Bu ilhâk işleminin kâdının emriyle olması gerektiğini söyleyenler de olmuştur. Diğer taraftan belde savaş ve güç kullanılarak ele geçirilirse caizdir, yoksa sulh yoluyla fethedildiği zaman bu caiz olmaz, da denilmiştir. (*et-Tâtârhâniyye*'deki) söz (burada) bitmektedir.

Bütün bu görüşlerden sonra şunu ifade etmek istiyoruz: Şayet husûsî bir yer Müslümanlar için mescit yapılmak isteniyorsa, evvel emirde yapılması gereken şey, kastettiği vakfa delalet eden şeyi "Onu mescit yaptım" şeklinde ya da bunun yerine meramını ifade edecek başka bir şekilde söylemesi gerekir. Ebû Yûsuf'a göre mücerret olarak "onu mescit yaptım." şeklindeki bir söz kifayet etmektedir. Çünkü ona göre kabz ve teslimin yerine gelmesi, vakfin lüzumu için şart değildir. Burada da bu mücerret söz ile orası mescit olur.⁷⁴ Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed'e göre ise oranın mescit olabilmesi için bu sözün ötesinde kabz ve teslim bulunması gerekir. Zira, onlara göre bu mücerret söz yeterli değildir. Bilakis kabz ve teslim gerekmektedir. Bu kabz ve teslim de ancak orada cemaatle namaz kılınmasıyla gerçekleşir ve bundan sonra orası mescit olur.

Eğer sultan savaş yoluyla fethedilen beldenin kilisesini Müslümanlar için cami yapmak ister ve zikredilen şartları gözetir, bu (meramını ifade eden) söze şahitler şehâdet eder ve orada cemaatle de namaz kılınırsa, oranın Müslümanlara ait bir cami olduğuna tartışmasız hükmedilir. Şayet ganimetlerin taksimi ve gazilere paylaştırılması esnasında, zikredilen kilisede sadece sultanla ya da cemaatle cuma namazı kılındığına şehâdet edilse aynı şekilde oranın cami olduğuna hükmetmek gerekir.⁷⁵ Çünkü bu durum kilisenin bütün Müslümanlar için bir kamu hakkı ve mescit kılındığını ortaya koyar; bu durum tıpkı "Onu cami yaptım." sözü gibidir. Bu son derece tabiidir. Zira, o kilise asıl itibariyle bütün Hıristiyanlar için vakıf statüsündedir ve bir ibadet yeridir. Burada yapılan şey, mevkûf aleyhin (vakıftan

72 Metinden Buhâra sınırlarında bir yerleşim yeri olduğu anlaşılan Mersân ismine şu eserlerde rastlanılmamıştır. Bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşâhî (348/959), *Târîhu Buhârâ* (trc. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire 1965; es-Sem'ânî (562/1166), *el-Ensâb*, I-XIII, Haydarâbâd 1962-1982; Yâkût el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979. G. Le Strange, İbn Havkal'a atflla Mersân'ın el-Yahûdiye ile el-Feryâb arasında bulunduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Havkal'ın bahsettiği şehrin ismi Sân'dır. Krş. İbn Havkal (III/X, yüzyıl), *Kitâbu Sûrati'l-Ard*, 2. baskı, Leiden 1967, s. 442-443; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 425; a.mlf. *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkiyye* (Ar. trc. Corcis Avvâd-Beşir Fransis), 2. baskı, Beyrut 1985, s. 467.

73 *et-Tâtârhâniyye*, V, 842.

74 Hâmişte "Burada yolun ifrazını belirtmeye gerek yoktur. Kilise yoluyla nasıl bir bütün sayılıyorsa icârede olduğu gibi zikredilmese de, açık olduğu üzere yol vakfa dahildir." açıklaması bulunmaktadır.

75 Hâmişte "Böylece, çoğu zaman olduğu gibi sultan, izniyle cemaatle kendi sarayında cuma namazı kıldığı zaman orasının mescit olması gerekmediği hususunda getirilen itirazı (nakzı) bu yolla ortadan kaldırır." ifadesi bulunmaktadır.

yararlananların) değiştirilmesidir. Aslı itibariyle vakıf olarak bırakılmakla yetinilmiştir ve açık bir şekilde tekrar vakıf olduğu zikredilmemiştir.

Öte yandan zikredilen kilisenin camiye çevrilmesi, Müslümanlardan birisinin husûsî bir mülkü olmadan ve o belde halkına kilisenin bırakılmasından önce geçerli olur. Aksi takdirde, özel mülkiyette sultanın emri hiçbir şekilde uygulanamaz. [127^a] Şöyle bir itiraz da yapılamaz: “Onu cami yaptım.” sözünü ittifakla şart kılmak nasıl caiz olur? Halbuki muteber kitaplarda açıkça belirtildiği üzere Ebû Yûsuf’a göre bu söze ihtiyaç olmaksızın binanın mescit olarak inşa edilmesiyse orası mescit olur.⁷⁶ Yine “Burayı cami yaptım.” sözü olmaksızın ve orada namaz kılınmaksızın, sadece orada “Sonsuza kadar cemaatle namaz kılın.” sözüyle camiye çevrilmesini kabul etmek nasıl sahih olur?⁷⁷ Çünkü her ne kadar “Onu cami yaptım.” sözü kuvvetinde bir fiil ise de biz bilinen mescid şekli üzere inşa edilmesini göz önünde bulundurmaktayız. *el-Mültekat* müellifi⁷⁸ bu kanaatte olmasa da doğrusu budur. Onun görüşü şöyledir: Birisi bir mescit inşa ettiğinde, “Burası mescittir.” demedikçe orası mescit olmaz.

“Sonsuza kadar orada cemaatle namaz kılın.” şeklindeki ifade, “Onu mescit yaptım.” sözü değerindedir. Bu yüzden Ebû Hanîfe “Ebediyyen orada cemaatle namaz kılın.” demedikçe orası mescit olmaz, demiştir. “Mescid olur.” ifadesi, mescid haline gelmesi için yeterli irade beyanı oluşturur. Dahası, bu sözün “Onu mescit yaptım.” sözünün yerine geçtiğini belirtmektedir. Bu ifade aynı zamanda, bunun orada namaz kılma şartı ve izni yerine de geçtiğini özet olarak belirtmektedir. Konunun başından buraya kadar zikrettiğimiz mâlûmât, vakfın sıhhat ve vücub şartlarında genel kabul gören esaslar ile bir yerin camiye dönüştürülmesi konusunda metinlerde yer alan ifadelerin gücü hakkındadır.

Kâdîhân ve diğerlerinin bazı rivâyetlere binaen vermiş oldukları fetvalardan anlaşıldığına göre, “Burayı mescit yaptım.” sözü olmaksızın onun izniyle orada cemaatle namaz kılınması suretiyle orasının mescit olacağı zikredilmiştir. Şöyle ki, *Fetâvâ*’da⁷⁹ zikredildiğine göre İmâm Hasan, İmam Muhammed’in dediği gibi Ebû Hanîfe’nin orada cemaatle namaz kılınmasını şart koştüğünü nakletmiştir. Ebû Hanîfe’den gelen bir başka rivâyet de ise orada bir kişi, sahibinin izniyle namaz kılsa orası mescit olur, demektedir. *et-Tâtârhanîyye*’de⁸⁰ *el-Muhîr*’ten⁸¹ naklen eğer bir imam ve müezzin tayin edip de -ki bu tek kişidir- bu kişi tek başına ezan okur, kamet getirir ve namaz

76 Hâmişte “*et-Tâtârhanîyye*’de ve diğer fıkıh kitaplarında zikredildiğine göre Ebû Yûsuf nazarında binanın yapılmasıyla orası mescit olur.” ifadesi bulunmaktadır.

77 Hâmişte “Ebû Hanîfe, ebedî olarak orada namaz kılın deyinceye kadar mescit olmaz dedi, demişlerdir.” ifadesi bulunmaktadır.

78 Burada işaret edilen müellif, Nâsiruddîn Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf el-Hüseynî es-Semerkândî (ö. 556/1161)’dir. Eserinin ismi *el-Mültekat fî'l-Fetâvâ*’dır. Bk. Kâtip Çelebî, II, 1813. Esere ait bazı yazma nüshalar İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-1990, Süleymaniye Ktp., Es’ad Efendi-1000, 1001, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa-442, Süleymaniye Ktp., Giresun-138, 3614, Süleymaniye Ktp., Laleli-1165 numaralarda kayıtlı bulunmaktadır.

79 Kâdîhân, III, 283-284.

80 *et-Tâtârhanîyye*, V, 839-840.

81 Eserin tam ismi *el-Muhîrü'l-Burhânî fî Fikhi'n-Nu'mânî* olup Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdülâziz el-Buhârî’ye (ö. 616/1219) aittir. Eserin çeşitli ciltlerinin yüze yakın yazma nüshası vardır. Süleyma-

kılarsa orası mescit olur, denilmektedir. Eğer tek başına namaz kılarsa mescit olur mu? Hilâl'in⁸² *Vakıf* kitabında zikrettiklerinden orasının mescit olacağı anlaşılmaktadır. Çünkü o, Ebû Hanîfe'nin orada namaz kılınmaya kadar orası mescit olmaz, görüşünü nakletmektedir. "Orada namaz kılınmaya kadar" sözü, fâili belirlenmemiş (edilgen) bir fiildir ve bu bakımdan da binayı yaptıranın [127^b] ya da başkalarının orada namaz kılmasıyla eşdeğerdedir (Yani fâil olarak her ikisi de düşünülebilir.) İmam Hasan, Ebû Hanîfe'nin bir başkasının namaz kılması şart koştuğuna dair de bir rivâyet nakletmiştir.

Yine *et-Tâtârhanıyye*'de *el-Muht*'ten naklen, orasının mescit olması için bir defa cemaatle namaz kılınmasının yeterli olacağı belirtilmiştir. Hasan'ın *Vakıf*, Hilâl ve Hassâf'ın⁸³ *Vakıf* adlı kitaplarında Ebû Hanîfe'nin, vâkıfın izniyle cemaatle namaz kılınmaya kadar mescit olmaz, kanaatinde olduğu zikredilmiştir. Namaz bahsinin sonunda imlâ⁸⁴ yoluyla gelen Bişr b. el-Velîd rivâyetine göre Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Orada ebediyen cemaatle namaz kılın, denilmedikçe orası mescit olamaz."

Zikrettiklerimizden bu meselede rivâyetlerin ihtilafı olduğunun ortaya çıktığını söylemek istiyoruz. Şöyle ki: Bazı kitaplarda yer alan bilgilerden, o mekânın tartışmasız bir şekilde mescit olabilmesi için, vâkıfın öncelikle "Burayı mescit yaptım." demesi, sonra da orada onun izniyle cemaatle namaz kılınmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf, oranın mescit olması için sadece "Onu mescit yaptım." sözünü yeterli görürken, Ebû Hanîfe ve Muhammed ise bunun yeterli olmadığını söyleyerek, kabz ve teslimin de şart olduğunu söylediler. Kabz ve teslim, cemaatle namaz kılınmasıyla tamam olur. Daha önce tafsilatlı olarak zikrettiğimiz üzere, bazı fetva kitaplarında yalnız vâkıfın izniyle cemaatle namaz kılmakla mescit olacağı anlaşılmaktadır.

Bazı rivâyetlere göre, vâkıfın "Burayı mescit yaptım." sözünün bulunmayışı sebebiyle söz konusu kilisenin cami olamayacağını farz etsek bile,⁸⁵ oranın cami

niye, Köprülü, Beyazıt Devlet, Âtuf Efendi, Nuruosmaniye, Rağib Paşa, Millet Ktp., gibi çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları vardır. Birkaç örnek için bk. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt-2148, Beyazıt-1406; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 1406-1415; Süleymaniye Ktp., Fatih-2104-2118; Süleymaniye Ktp., Carullah-853-862.

- 82 Tam adı Hilâl b. Yahyâ b. Müslim el-Basrî (ö. 245/860) olup Hilâlü'r-Re'y diye bilinir. Ebû Yûsuf ve Züfer'den ders almıştır. İlim anlayışının derinliği sebebiyle Re'y lakabıyla anılmıştır. Basra'da vefat etmiştir. Vakfa dair *Ahkâmu'l-Vakf* (Haydarabad 1355/1936) isimli eseri pek önemlidir. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsihî'nin (ö. 447/1055) bu eserle, Hassâf'ın aynı adlı eserini ihtisar ettiği bilinmektedir. Bk. Özel, s. 28; Cengiz Kallek, "Hilâl b. Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), s. 21.
- 83 el-Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (261/874), *Kitâbu Ahkâmi'l-Eukâf* (nşr. Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye), Kahire, ts., s. 113-114. Hanefîlerin önde gelen alimlerinden el-Hassâf hakkında bk. Özel, s. 28-29; Abdülvehhab Öztürk, "Hassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI (İstanbul 1997), s. 395.
- 84 İmlâ, şeyhin talebeye hadis yazdırması ya da bu yolla meydana gelen kitap anlamına gelmektedir. Bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 75-76.
- 85 Hâmişte "Farzetssek ki" sözünün anlamı şudur: Burada farzetme kullanılmasının sebebi onun daha önce 'Şunu mescit yaptım.' sözünün, kilise hakkında da bulunduğunu ortaya koymuş olmasındandır. Bu söz 'Haydi öyle sayalım' dediğimiz sözdür." ifadesi bulunmaktadır.

olması için sadece cemaatle namaz kılınmasını yeterli gören rivâyetlere göre orasının cami olacağında şüphe yoktur. Zira sultanın orada bizzat kendi izniyle Müslüman cemaatle cuma kıldığında şüphe yoktur. Eğer rivâyetler farklı ve çelişkili ise, şer'î usullere ve fıkıh usulüne göre ihtiyatla hareket etmek gerekir. Kilisenin camiye dönüşmesi meselesi de ihtiyatlı davranılması gereken bir mesele olup, bundan kaçınmak gerekir ve burada vakfeden kişi "Orayı kilise yaptım" sözünü söylemiş olmasa bile, yalnız cemaatle kılınan namazla orası mescit olur, sözünü söyleyenin görüşüyle amel edilir. "Şahitler kadîmden beri mevcut olan duruma şahitlik etmiş olsa bile, şahitlikteki bu gecikme, şahitliği zayıflatırdı. Çünkü bu durumda şahit fâsık olarak nitelenir. Bu durumda buranın mescit oluşu nasıl sabit olur?" şeklinde bir itiraz ileri sürülemez. [128^a] Çünkü onlar "Biz mezkûr kilisenin cami olduktan sonra kiliseye tahvil edildiğini bilmiyoruz. Şimdi bu durumun incelenmesiyle yeni öğrendik ve bu konudaki bilgilere yeni muttali olduk." şeklinde bir mazeret beyan etseler, bu özür beyanı uzakta olan kimseler için kabul edilebilir ve anlayışla karşılanabilir. Yakında olup bu işlemin aşamalarına yakinen muttali olan kimseler için böyle bir özür geçerli olamaz. Yalnız burada olsa olsa şöyle bir husus düşünülebilir: Ortada bir davacı söz konusu olmadığı için önceden şahitlik de söz konusu olmamış ve gecikmiştir. Zira Ebû Hanife'ye göre vakıflarla ilgili problemlerde dava şarttır. Ya da İmâm Muhammed'in kavline göre amel ettiği düşünülür. Nitekim İmâm Zâhidî'nin⁸⁶ bazı kitaplarında zikrettiğine göre, İmâm Muhammed'in görüşü şu şekildedir: Bir yer satın alan ve orada bir bina tesis eden kimseye, bir müddet sonra binasını bilen bir grup bu yerin mescit olduğuna şahitlik yapsalar, dava olmasa bile kabul edilir. Bu kişiler şahit olarak belirlenmiş olsalar, ya da şahitlik teklif edilen kimseler içinde şahitliği en önce kabul etmiş olsalar, eğer dava varsa onların şahitliği kabul edilmez. Bu hususta yaşlıların (rû'yete sinniyyin ?) şahitliklerinin tehiri sebebiyle fâsık oluşlarına hükmedilmez. Onların İmâm Muhammed'in fetvası ile amel etmiş olmaları mümkündür. Zira mescit harap olduğunda İmâm Muhammed'e göre, onu satmak caizdir. Onun ifadeleri bu kadardır.

İster tatbik edilsin isterse edilmesin, burada açıklamamız gereken tek bir söz kaldı. Onu da, *Fetâvâ*'da özetlendiği şekliyle tamamlamak istiyoruz: Şayet emîr'l-müminîn ehl-i harbe ait bir beldeyi savaş yoluyla değil de halkını orada bırakmak, haraç-cizye almak suretiyle zimmî statüsüne koymak şeklinde anlaşma ile ele geçirdiyse, Müslümanlara, onların mal ve mülklerinden hiçbir şey almamaları ve onları rahatsız ederek buldukları yerden çıkarmamaları gerekir. Ayrıca mevcut kiliselerine dokunmamaları, bu mabetlerde ibadetlerine kesinlikle mani olmamaları gerekir.

86 Ebû'r-Recâ Necmüddin Muhtâr b. Mahmûd ez-Zâhidî el-Gazminî (ö. 658/1252) Harezm kasabalarından Gazminlidir. Zâhidî'nin önde gelen eserleri *Havî Mesâilî'l-Vakıât*, (Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdurrahmân-101, Laleli-879, Reisülküttâp-320, Şehit Ali-763, Beşir Ağa-311), *Zâdu'l-Eimme fi Fadâilî Hasîsati'l-Ümme* dir. Zâhidî'nin eserlerinin zayıf rivâyetlerle dolu olduğu ve muteber fıkıh kitapları ile karşılaştırılması gerektiği iddia edilmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, I, 628, II, 945; Bağdatlı İsmâil Paşa (1339/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I-II, İstanbul 1951-1955, II, 423; Özel, s. 66-67.

Çünkü onlar sulh akdi ile bu hususlarda dokunulmazlığa hak kazanmışlardır. Bununla birlikte onlar ele geçirilen belde, Müslümanlara ait bir kent haline geldikten sonra kentte yeni kilise yapmaktan men olunurlar. Müslümanlara ait bir kent oluncaya kadar yeni kilise yapmaktan alkonulmazlar.

Şayet, Hıristiyan ahali, Müslümanlar orayı yerleşim yeri edindiklerinde orada yeni kilise yapmaktan men edilmemek şeklinde bir şartla anlaşma yapmak isteseler, böyle bir anlaşma yapılmaz. [128^b] Çünkü bu şart şeriat hükümlerine aykırıdır. Zira Hz. Peygamber, "Allah'ın kitabında bulunmayan her şart batıldır." demiştir.⁸⁷ Eğer komutan harp ehline ait bir beldeyi savaş yoluyla ya da onları teslimine zorlamak suretiyle ele geçirip, onlara zimmet vermeyi taahhüt etse ve orası Müslümanlara ait bir yerleşim yeri yapılırsa ve orada da eski kiliseler ve manastırlar bulunsa ya da Müslümanlar yerleşmeden önce orada yeni mabetler inşa etseler, oraya yerleştikten sonra, bundan önce yapılan yeni ve eski mabetlerin yıkılmaması gerekir. Fakat orada yaşayanların bu mabetlerde ibadet etmesine mani olunur,⁸⁸ bu mabetleri mesken olarak kullanmaları istenir. Müslümanlar oraya yerleştikten sonra yapılan kiliselere gelince, bunların terk edilmesi ve yıkılması istenir. Rivâyetlerin hepsi bu doğrultudadır ve doğrusu da budur.

VI- Sonuç

Bu risâlede ele alınan tartışmalara göre, kiliselerin durumu ile ilgili ahkâmın, Osmanlı fıkıh geleneğinde, vakıfla ilgili meselelere, bunun yanında bir yerin savaş ya da sulh yoluyla fethedilmesine göre vakıf konularındaki uygulama farklılıklarına dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ele geçirilen beldelerdeki kiliselerin asıl itibarıyla Hıristiyanlar için de vakıf statüsünde olduğuna vurgu yapıldığı dikkatleri çekmektedir. Hüsâm Çelebî bu hususları ele alırken öncelikle İslâm hukukunda bina vakıflarının teşekkülünü tartışmış ve özellikle bir yerin mescit olarak vakfedilmesinde karşılaşılan problemleri ortaya koymuştur.

Risâlede gayrimüslimlerin, özellikle de Hıristiyanların mabetleri ile ilgili olarak ele alınan meselelerden ortaya çıkan hususlar şunlardır:

a- Sultan, savaş yoluyla fethedilen beldelerdeki kiliseyi (ya da kiliseleri) camiye çevirmek istediğinde, vakıf için aranan şartları gözetmek zorundadır. Sultan bir yeri mescit yaptığını açıkça ifade ederse ve şahitler de buna şehâdet ederse, bu kilise kesin olarak camidir. Bunu ifade etmeksizin ganimetlerin paylaşılması esnasında cuma namazı kılırsa cami yapıldığına hükmedilir.⁸⁹

87 Hadis için bk. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Camiu's-Sahih*, I-VIII, İstanbul 1979, Kitâbü's-Şurût, 17; İbn Mâce, Kitâbü'l-İtk, 3; Nüreddin Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî (807/1405), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid* (Tahkik: Abdullah Muhammed ed-Derviş), I-X, Beyrut 1994, IV, 86, 205.

88 Hâmişte, "İbadetten men etme uygulaması, Diyâr-ı Rûm (Anadolu ve Rumeli)'da terkedilmiştir." ibaresi bulunmaktadır.

89 İlk dönem Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgiler genelde fethedilen yerlerdeki kiliselerin tamamının mescide çevrildiği şeklindedir. Birkaç örnek için bk. Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman: II. Defter* (Hazırlayan: Şerafettin Turan), Ankara 1983, s. 11, 95; Mehmed Neşrî (ö. 1526 ?), *Kitâb-ı Cihan-Nümâ -Neşri Tarihi-*

b- Kilisenin camiye çevrilmesi Müslümanlardan birisine ganimet olarak verilmesinden ya da belde halkına bırakılmasından önce gerçekleşmelidir.

c- Savaş yoluyla ve onları teslim etmeye zorlamak (kahren) suretiyle ele geçirilen kentlerin ahalisiyle zimmet akdi yapılır ve orası Müslümanlar için yerleşim yeri haline gelirse eski ya da yeni mevcut kiliselerin yıkılmaması, ancak buraların mabet olarak değil mesken olarak kullanılmasını gerekir.⁹⁰ İbadetten menetme uygulaması Diyar-ı Rûm'da uygulanmamıştır. Müslümanlar oraya yerleştikten sonra yapılan mabetlere gelince bunlar yıktırılır.

d- Sulh yoluyla ele geçirilen ve kendilerinden cizye, topraklarından harac almak üzere zimmet statüsüne tabi kılınan beldelerdeki kiliselere dokunulmaz, ibadetlere mani olunmaz. Ele geçirilen belde Müslümanlara ait bir belde haline geldikten sonra kentte yeni kilise yapılamaz.⁹¹ Sulhle ele geçirilen kent zamanla Müslümanlar tarafından yerleşim yeri olarak belirleninceye kadar kilise yapılmalarına mani olunmaz.⁹²

189, 213, 315, 316. Ancak camilere ait vakfiyeler ve sanat tarihi eserleri, Osmanlıların ele geçirdiği yerlerde, gayrimüslimlerin dinle ilgili ihtiyaçlarını gözettiğini ispat etmektedir. Onların günümüze kadar gelen mabetleri bunun en güçlü delili olup, Osmanlı sultanlarının vermiş oldukları ahitler de bunları açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

90 İlk dönem İslâm fetihlerine ait rivâyetlerde fethedilen ya da sulh yoluyla ele geçirilen yerlerde kiliselerin camiye çevrildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ele geçirilen beldenin zamanla Müslümanların yerleşim yeri haline dönüşmesi şeklindeki bir yaklaşım ve uygulama da ilk dönem fetihlerinde gözlenmez. Bu hususla ilgili detaylı bilgi için bk. Levent Öztürk, *Asr-ı Saâdet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 108-136.

91 İlk genel kanunnâmesi Yavuz Sultan Selim zamanında hazırlanan [922 (1516)] Bosna Sancağı'na ait Kanunnâme'de yer alan bilgilere göre "bazı yerlerde kadim kafir zamanından beri kilise olmayan yerlerde kilise ihdâs olmuş" idi. Bu yüzden Bosna Sancağı Kanunnâmesi'nde "onun gibi cedit ihdâs olunmuş kiliselerin yıktırılıp" ortadan kaldırılması istenmekteydi. Bk. Akgündüz, III, 377-378, 380. Devam eden cümlelerde "Bu kiliselerde oturup tecessüsü ahval edip diyar-ı küffâra haber eden keferenin ve papazların muhkem hallerinden gelinmesi" de istenmektedir. Ayrıca, yeni yapılmış olan haçların yıkılıp, bundan sonra bir daha böyle bir şey mahal verilmemesi, yapanlar olursa cezalandırılması, ilgili yörenin kadınları ilgilenmediği takdirde azline sebep sayılması da yer almaktadır. Bk. Akgündüz, III, 378, 380.

92 Osmanlı Devletinin bazı dönemlerine ait birtakım örnekler ve Osmanlı hukuk sisteminde kiliselerin durumuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1/2 (Temmuz-Aralık 1996), İstanbul 1996, s. 134.